

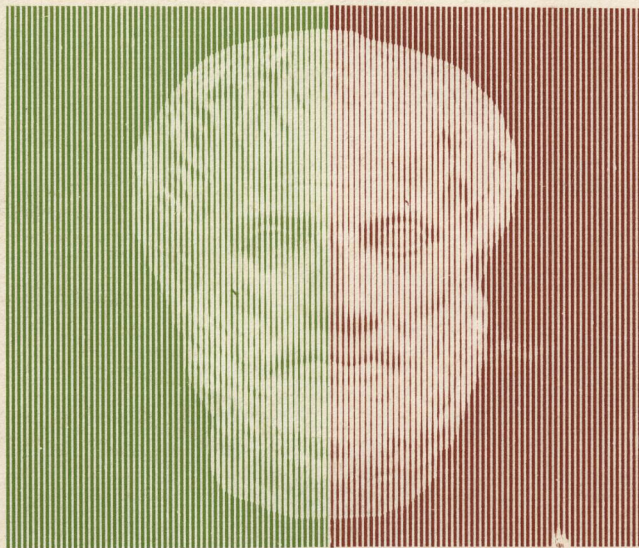
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τά μαθηματικά είναι πραγματικά
γιά τόσο λίγους;

«... ιδιαίτερα
τῆς ΕΑΜογενοῦς»

Ἐκ τῆν
«Αἰολία»
στῆς «Σημειώσεις
γιά μιά
ἐβδομάδα»
τοῦ Γιώργου
Σεφέρη

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
πολιτικοί θεσμοί, φυσική φιλοσοφία

Τάσου Ἀνθουλιᾶ, Τά μαθηματικά είναι πραγματικά γιά τόσο λίγους; Χρήστου Ἡλιόπουλου, Τό ἕκτακτο συνέδριο τῆς ΓΣΕΕ, Ἄννας Δαμιανίδη, Ὁ θερμός μήνας τῆς Θεσσαλονίκης • Κώστα Ζουράρη, «...ἰδιαίτερα τῆς ΕΑΜογενοῦς», • Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Τό οἰκολογικό κίνημα στή Δ. Γερμανία, Πέτρου Πιζάνια, Ἡ γαλλική Ἀριστερά: ἀδιέξοδα καί ἀντιφάσεις • Γιώργη Γιατρομανωλάκη, Ἐκ τῆν «Αἰολία» στῆς «Σημειώσεις γιά μιά ἑβδομάδα» τοῦ Γιώργου Σεφέρη, • Παντελῆ Νικητόπουλου, Τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα τῶν Ἑλληνόπουλων στή Δυτ. Γερμανία • Δημήτρη Θ. Τσάτσου, Γιά τῆν καταγωγή τῶν Θεσμών, Εὐτύχη Μπιτσάκη, Ἡ φυσική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, Βασίλη Κάλφα, Ἡ σχολή τῆς Φραγκφούρτης • Ἄγγελου Ἐλεφάντη, «Καπετάν Μπουκουβάλας. Τό ἀντάρτικο Ἴππικό τῆς Θεσσαλίας» τοῦ Ἀλέξη Σεβαστάκη, Γιώργου Καρρά, «Οἱ ρίζες τοῦ Εὐρωκομμουνισμοῦ» τοῦ Βασίλη Νεφελούδη • Βιβλιοκριτικά σημειώματα, Νέα Βιβλία, Περιοδικά.

Μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχος 22 • Νοέμβριος 1978 • 60 δρχ.

Διαμόρφωση και εξέλιξη τῆς κριτικῆς θεωρίας τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης (εἰσαγωγή)

Β' Μέρος

Τοῦ Βασίλη Κάλφα

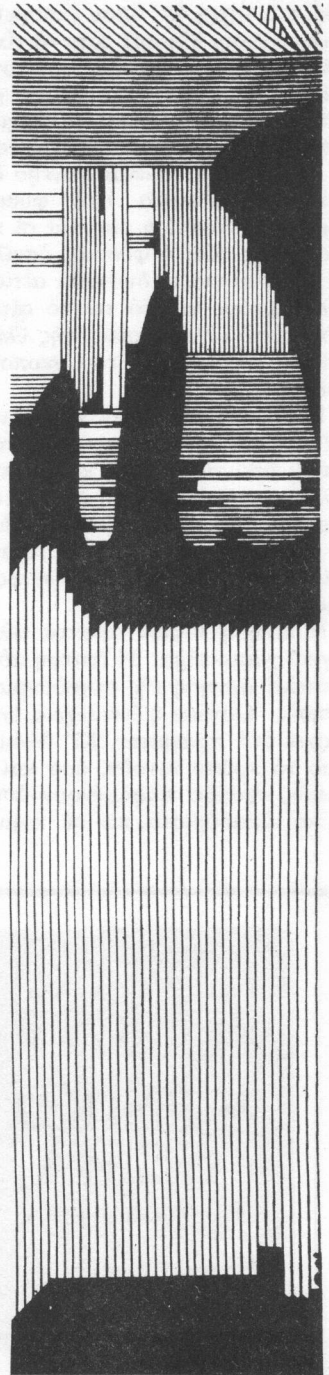
**2η Περίοδος: κριτική τῆς σύγχρονης δολοκληρωτικῆς
κοινωνίας (Διαλεκτική τοῦ διαφωτισμοῦ)**

Ἡ θέση τοῦ Ἰνστιτούτου στήν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἀμερικῆς ὑπῆρξε πάντα περιθωριακὴ. Ἡ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης βρέθηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὸ κυρίαρχο κλίμα τοῦ πραγματισμοῦ ποῦ κυριαρχοῦσε στήν ἀμερικανικὴ σκέψη. Στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ὁ θετικισμὸς εἶχε κυριαρχήσει καὶ στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μελέτῃ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν φαινομένων ἦταν προσηλωμένη στὸ ἐπιμέρους, τὸ δυνατό νὰ παρατηρηθεῖ καὶ νὰ μετρηθεῖ. Οἱ ποσοτικὲς μέθοδοι εἶχαν ἤδη εἰσαχθεῖ καὶ στήν κοινωνιολογία (στατιστικὲς, ἐρωτηματολόγια, ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα κ.λ.π.). Οἱ ἐργασίες τοῦ Ἰνστιτούτου, γραμμένες μέχρι τὸ '41, οἱ περισσότερες στὰ Γερμανικά, κρατοῦν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴ βασικὴ γραμμὴ τῆς μεθόδου, ποῦ στηρίζεται στήν προτεραιότητα τῆς θεωρίας καὶ τῆς ὁλότητας, στήν «ἀρνητικὴ» θεώρηση τῆς πραγματικότητας. Τὸ Ἰνστιτούτο διατηρεῖ ὡστόσο σ' ὅλη τὴ μεγάλη περίοδο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐξορίας του (1937-47) τὴ συνοχὴ του, γεγονός ποῦ εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ τῆς πνευματικῆς του ἀπομόνωσης, ἀλλὰ καὶ τῆς προσωπικότητας τῶν ἰδρυτῶν του (κύρια τοῦ Horkheimer).²⁷

Α. Τὸ ἀποφασιστικὸ πέρασμα σὲ μιά νέα περίοδο γιὰ τὴ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης γίνεται μέσα ἀπ' τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ φασισμού.²⁸

Μελετώντας τὴν αὐταρχικότητα καὶ τὴν οἰκογένεια τὸ 1936 εἶχαν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ρόλος τῆς οἰκογένειας στὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης ἔχει ἀλλάξει. Τὸ ρόλο τῆς οἰκογένειας τείνουν νὰ παίξουν τώρα μὲ τρόπο πιο ἀποτελεσματικό οἱ σύγχρονοι θεσμοὶ τῆς κοινωνίας (σχολεῖο, μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης κτλ.). Αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ τείνουν νὰ δημιουργήσουν ἓνα τύπο «ἀδιαρχικῆς προσωπικότητας» πιο ἔντονο καὶ πιο ἀνθεκτικὸ στὶς κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀλλαγές.

Ὁ φασισμὸς εἶναι τὸ κοινωνικὸ σύστημα ποῦ, περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο, ἐπεδίωξε τὴ συντήρηση τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας μὲ ἀνάλογη ἐπέκταση τῆς σφαίρας τῆς δημόσιας παρέμβασης. Στὶς πολυάριθμες μελέτες τους γύρω στὸ '40, γιὰ τὸ ναζισμό, μπορούμε νὰ διακρίνουμε δυὸ μορφές ἀντιμετώπισης. Σύμφωνα μὲ τὴν πρότῃ ποῦ ἀντιστοιχεῖ κυρίως στήν προσπάθεια τοῦ Νιούμαν²⁹, ἡ ἀνάλυση εἶναι στραμμένη στὶς ἀλλαγές τῶν οικονομικῶν, πολιτικῶν καὶ νομικῶν θεσμῶν. Τὰ συμπερά-

σηματα ρίχνουν τό βάρος στό μονοπωλιακό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος, πλησιάζοντας έτσι τήν ὀρθόδοξη μαρξιστική ἔκδοχή. Ἡ δεύτερη ἔκδοχή, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπ' τόν στενό κύκλο τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἰνστιτούτου (κύρια Χορκχάμερ καί Πόλλοκ³⁰), θεωρεῖ τό ναζισμό ὡς τό πιό ἀκράιο παράδειγμα μιᾶς γενικῆς τάσης πρὸς τήν κυριαρχία τοῦ ἰρασιοναλισμοῦ στό Δυτικό κόσμο. Ἀναφέρονται ὅλο καί περισσότερο στόν τεχνολογικό ὀρθολογισμό πού γίνεται θεσμική δύναμη καί στοὺς μηχανισμούς πολιτιστικῆς ἐπιβολῆς. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα σκεπτικισμό γιὰ τίς δυνατότητες πραγματικῆς ἀλλαγῆς τῆς κατάστασης.

Μέσα ἀπὸ τό πρίσμα τῶν ἀναλύσεων γιὰ τό φασισμό ἡ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης βλέπει καί τόν ὕστερο καπιταλισμό. Κοινὸ γνώρισμα καί στοὺς δύο θεωρεῖ αὐτό πού ἀργότερα ὁ Μαρκοῦζε θά ὀνομάσει «μονοδιάσταση». Καί τὰ δύο συστήματα καταργοῦν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξύ ἰδιωτικοῦ καί δημοσίου, πού ἦταν χαρακτηριστικὸ τῆς φιλελεύθερης περιόδου. Ἡ κοινωνικὴ ὑπερδομὴ ἐπιβάλλεται πιὸ ἐπιτακτικὰ στό ἀτομικὸ ὑποσυνείδητο.

Ἡ Κριτικὴ Θεωρία ἐπεκτείνει τὴν ἰδεολογικὴ κριτικὴ καί στόν τομέα τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Ἀπὸ δῶ καί πέρα προσπαθοῦν νά ἐνοποιήσουν τό πεδίο τῶν «ἀντικειμενικῶν - ἱστορικῶν» συνθηκῶν μέ τίς «φυσικῆς-ὑποκειμενικῆς» προϋποθέσεις, σέ ἕνα ἀδιαίρετο ὅλο. Βλέπουν μιὰ κοινότητα οικονομικῶν διαδικασιῶν καί ψυχικῶν ἐξελίξεων³¹.

Β. Προνομιακὴ θέση στήν Κριτικὴ Θεωρία ἔχουν οἱ ἀναλύσεις τῆς αἰσθητικῆς καί τῆς μαζικῆς κουλτούρας. Τό ἔργο τοῦ Ἀντόρνο εἶναι σέ μεγάλο μέρος ἀφιερωμένο σέ αἰσθητικῆς ἀναλύσεις³² (κυρίως τῆς μουσικῆς). Ἀλλὰ δλόκληρη ἡ

Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης ἀσχολεῖται μέ ἀνάλογα θέματα³³. Ἡ τέχνη, γράφει ὁ Ἀντόρνο, ἦταν πάντα καί εἶναι ἀκόμη μιὰ δύναμη διαμαρτυρίας τοῦ ἀνθρώπινου ἐνάντια στήν πίεση τῶν θεσμῶν, πού ἀντιπροσωπεύουν τὴν αὐταρχικὴ κυριαρχία. Ἡ τέχνη εἶναι λοιπὸν ἰδανικὸ πεδίο «ἀρνήσεως» τοῦ αὐταρχικοῦ. Ἡ αἰσθητικὴ φαντασία ἔχει ὅμως καί θετικὴ λειτουργία γιατί εἶναι οὐτοπικὴ καί γι' αὐτό ἀπελευθερωτικὴ διαδικασία. Ἡ τέχνη συνδέεται μέ τὴν «ὑπόσχεση τῆς εὐτυχίας», πού εἶδαμε ὅτι παίζει σημαντικό ρόλο ἰδίως στή σκέψη τοῦ Μαρκοῦζε. Στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργικότητα περιορίζεται ἀλλὰ καί καταργεῖται ἡ προσωπικὴ δυνατότητα ἐπικοινωνίας μέ τό ἔργο τέχνης. Στό βαθμὸ πού τό αὐτόνομο ὑποκείμενο διαχέεται προοδευτικὰ μέσα στή σύγχρονη κοινωνία ἡ φιλελεύθερη ἔννοια τοῦ «γούστου» καταστρέφεται ὀλοκληρωτικὰ. Οἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι οὐσιαστικῆς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς μαζικῆς κουλτούρας, μέσα στήν ὁποία ἡ χειραγώγηση τῶν «προτιμήσεων» γίνεται περίπου ὀλοκληρωτικὰ.

Ἡ σύγχρονη κουλτούρα παρουσιάζεται δημοκρατικότερη ὅμως στήν πραγματικότητά συμβαίνει τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Ἡ ἔννοια «λαϊκῆ» κουλτούρα εἶναι καθαρὰ ἰδεολογικὴ. Ἡ μαζικὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγή περιγράφεται μέ τόν ὄρο «πολιτιστικὴ βιομηχανία» πού καθιερῶνουν ὁ Ἀντόρνο καί ὁ Χορκχάμερ. Ἡ πολιτιστικὴ βιομηχανία παράγει προϊόντα ὁμοιομορφα, χωρὶς αὐθορμητισμό, φетиχοποιημένα. Ἡ κρυφὴ λειτουργία τῆς στόν καπιταλισμό εἶναι ἡ ὑποδούλωση τῶν ἀνθρώπων μ' ἕνα τρόπο πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὸ ἀπὸ τίς χοντροκομμένες μεθόδους κυριαρχίας πού χρησιμοποιοῦσαν στίς παλαιότερες ἐποχές. Στὴν «πολιτιστικὴ βιομηχανία» ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος θά δώσει τεράστια δόθηθια. «Τό ραδιόφωνο», λένε ὁ

Χορκχάμερ καί ὁ Ἀντόρνο, «εἶναι γιὰ τό φασισμό ὅτι ἦταν ἡ τυπογραφία γιὰ τὴν μεταρρύθμιση». Οἱ ἀναλύσεις αὐτές γιὰ τὴ μαζικὴ κουλτούρα, πού παίρνουν ιδιαίτερη ἔκταση καί σημασία γιὰ τὴ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης, σήμερα ἔχουν γίνει κοινὸ κτῆμα τῆς προοδευτικῆς διανόησης. Ἄν σκεφεῖ ὡστόσο κανεὶς τό χρόνο πού γράφονται αὐτές οἱ ἀναλύσεις, συνειδητοποιεῖ ὅτι στό πεδίο αὐτό ἡ προσφορά τῆς Κριτικῆς Θεωρίας εἶναι τεράστια καί πρωτοποριακὴ.

Γ. Τό σημαντικότερο ἔργο αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ἡ «Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ» (Dialektik der Aufklärung, Amsterdam) τῶν Χορκχάμερ καί Ἀντόρνο, πού παρουσιάζεται στὰ 1947 στήν Ὀλλανδία (καί ὄχι στήν Ἀμερικὴ καί αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ ψυχροπολεμικοῦ κλίματος πού ἔχει ἀρχίσει νά ἐπικρατεῖ στίς ΗΠΑ ἐκείνη τὴν ἐποχή). Τό συνθετικὸ αὐτό ἔργο εἶναι τό ἐπιστέγασμα τῆς νέας φάσης στὴ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης, πού σκιαγραφήθηκε παραπάνω. Περιλαμβάνει δέ αὐτοῦσια τὰ θέματα πού ἐμελλαν νά γίνουν πασιγνώστα μέ τὴν ἀπήχηση πού

27. Ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ Χορκχάμερ καί ἡ ἀναγνώριση τῶν ἠγετικῶν του ἰδιοτήτων εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Ἰνστιτούτου. Δές Μ. Jay δ. π.

28. Τό γεγονός αὐτό τονίζουν ὅλοι οἱ ἐμπνητεῦτες τοῦ ἔργου τῆς Σχολῆς. Δές Paul Comerton *Critical Sociology* δ. π. σελ. 24, Μ. Jay: *The Dialectical Imagination* δ. π. J. M. Vincent: *La Theorie Critique*.

29. F. Newmann (1944).

30. F. Pollack (1941) καί Μ. Χορκχάμερ, «*Αὐταρχικὸ Κράτος*», 1942.

31. Δές Paul Comerton δ. π. σελ. 25.

32. Δές μεταξύ ἄλλων Τ. Ἀντόρνο (1949), Τ. Ἀντόρνο *Über Jajj* (1936), Τ. Ἀντόρνο 1941.

33. Benjamin: *Μελέτες γιὰ τόν Μπρέχτ*, Ἀθήνα, Κέδρος 1977, Charly Baudelaire, Φραγκφούρτη, 1969, L. Löwental, (1961), Μ. Χορκχάμερ, *Τέχνη καί Κουλτούρα τῶν Μαζῶν*, S.P.S.S., 1974.

34. Löwental, (1961), δ. π. σελ. 12.

είχε άργότερα ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος» του Χ. Μαρκουζε³⁵. Η κριτική σ' αυτό τό έργο είναι έξαιρετικά «ριζική», μέ τήν κυριολεκτική έννοια του όρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο βαθμό πού ή Κριτική Θεωρία ριζοσπαστικοποιείται γίνεται άνίκανη νά καθιερώσει έναν ύπαρκτό δεσμό μέ τή ριζοσπαστική πράξη. Οί τελευταίες έλλιδες πού ύπήρχαν στά γραπτά τής Σχολής, άντικαθίστανται μέ τήν πιό βαθιά άπαισιοδοξία γιά τίς δυνατότητες μιάς πραγματικής κοινωνικής άλλαγής. «Χωρίς καμιά αϋταπάτη γιά τό χαρακτήρα τής Σοβιετικής Ένωσης, χωρίς τήν έλάχιστη έμπιστοσύνη στίς εργατικές τάξεις τής Δύσης, έκπληκτοι άπό τήν ικανότητα ένσωμάτωσης τής μαζικής κοιλτούρας, ή Σχολή τής Φραγκφούρτης διασχίζει τό τελευταίο στάδιο στή μακριά πορεία τής άπομάκρυνσής της άπ' τόν όρθόδοξο μαρξισμό³⁶».

Η βασική πρόταση του έργου και ή ούσιαστικότερη κοινοτομία των Χορκχάμερ και Άντόρνο είναι ή αντικατάσταση των βαρικών μαρξιστικών έννοιών, τής πάλης των τάξεων και τής αντίθεσης των παραγωγικών σχέσεων/ παραγωγικών δυνάμεων, μέ τή μόνιμη και βαθύτερη αντίθεση άνάμεσα στόν άνθρωπο και τή φύση. Διαπιστώνουν ότι ενώ οι παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή ο βαθμός τής επιστημονικής γνώσης και τής τεχνολογικής ανάπτυξης και ή οργάνωση τής εργασίας, θά έπρεπε σύμφωνα μέ τό γράμμα τής μαρξιστικής θεωρίας νά παίζουν ένα προωθητικό και άνατρεπτικό ρόλο στήν ιστορική διαδικασία, αντίθετα στά πλαίσια του άναπτυσμένου καπιταλισμού χρησιμεύουν γιά στηρίγματα του status quo. Μ' άλλα λόγια στή μεγάλη τεχνολογική ανάπτυξη στηρίζει ο καπιταλισμός τή δυνατότητα νά χειραγωγεί και νά άλλοτριώνει τίς μάζες. Θεωρώντας λοιπόν τίς μαρξιστικές έννοιες άνεπαρκείς, έντάσσουν τήν καπιταλιστική μορφή έκμετάλλευσης σ' ένα πιό πλατύ κατ' αυτός πλαίσιο, σάν τήν ειδική μορφή κυριαρχίας πού χαρακτηρίζει τήν άστική φάση τής Δυτικής Ιστορίας. Κινητήρια δύναμη τής Ιστορίας σ' όλες τίς φάσεις της είναι ή έννοια τής Κυριαρχίας, άρχικά του ανθρώπου πάνω στή φύση και άμέσως μετά του ανθρώπου πάνω στόν άνθρωπο.

Θά πρέπει έδώ νά ξεκαθαρίσουμε τίς έννοιες - κλειδιά πού χρησιμοποιούνται στή «Διαλεκτική του Διαφωτισμού». Μέ τόν όρο «διαφωτισμός» (Aufklärung) ή Σχολή τής Φραγκφούρτης έννοει τήν ούσία τής Δυτικής σκέψης, τήν πραγματική κίνηση του Δυτικού πολιτισμού, πού άρχίζει άπ' τήν άρχαιότητα μέ τήν πάλη κατά του μύθου, ένσαρκώνει τήν έπιστήμη, και στή σημερινή έποχή θρσίκει τήν άντιπροσωπευτικότερη έκφρασή της στήν τεχνολογία. Χρησιμοποιείται επίσης ο όρος «Έργαλειακός Λόγος» (Instrumental Reason), θεμελιωμένος πάνω στο τεχνικό έλεγχο τής φύσης. Άλλού ονομάζεται «ύποκειμενικός λόγος». Η Σχολή τής Φραγκφούρτης άναγνωρίζει όμως κι ένα άλλο είδος Λόγου. Είναι ο Πρακτικός Λόγος (Practical Reason), πού θεμελιώνεται στήν άπελευθέρωση άπό έξωτερικά έπιβαλλόμενους καταναγκασμούς και περιέχει τή σωστή ιδιωτική και συλλογική ζωή των ατόμων - πολιτών. Η δεύτερη αυτή μορφή λόγου έχει χεγκελιανή προέλευση. Ο Χέγκελ θεωρεί τό Λόγο (Vernunft) σάν τό άνώτερο επίπεδο του πνεύματος, όπου ξεπερνιούνται οι αντίθεσεις πού θεωρούνται άξεπέραστες στο επίπεδο τής άπλής διάνοιας (Verstand). Ο πρακτικός λόγος λοιπόν γιά τή Σχολή τής Φραγκφούρτης σημαίνει τό ξεπέραςμα τής αντίθεσης άνάμεσα στόν άνθρωπο και τή φύση.

Ο Χορκχάμερ και ο Άντόρνο άντικαθιστούν τή διαλεκτική παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων μέ τή διαλεκτική Έργαλειακού Λόγου και Πρακτικού. Στήν πορεία τής Ιστορίας ο Έργαλειακός Λόγος επικρατεί πάνω στόν Πρακτικό. Η άποθέωση του Έργαλειακού Λόγου είναι ή σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Η κριτική λοιπόν τής πολιτικής οικονομίας γίνεται τώρα κριτική του Έργαλειακού Λόγου (κριτική του Διαφωτισμού).

Στήν άρχαιότητα ο Διαφωτισμός, παρά τίς προθέσεις του νά ξεπεράσει τή μυθοποιητική σύγχυση εισάγοντας τήν όρθολογική άνάλυση στήν πραγματικότητα, θεομοποιήθηκε σε μιά καινούρια μυθολογία. Άντιμετωπίζοντας τό φυσικό άντικείμενο, θεώρησε τή φύση σάν κάτι ξένο,κατώτερο,έξωτετικό. Ο Διαφωτισμός βλέπει

τόν κόσμο ως σύνολο άδιαπέραστων στοιχείων χωρίς ζωή και άλληλεπίδραση. «Ο άνιμισμός (ή μυθική δηλαδή σκέψη) έχει δώσει μιά ψυχή στο πράγμα, ο βιομηχανισμός μετασχηματίζει τήν ψυχή του ανθρώπου σε πράγμα»³⁷. Ο Διαφωτισμός ύποπτεύεται κάθε τί πού δέν ύποτάσσεται στο κριτήριο του ύπολογισμού και τής χρησιμότητας· άναγνωρίζει ύπαρκτό μόνο ό,τι είναι δυνατό νά καταλήξει σε μονάδα. Η τυπική λογική ήταν ή άρχή τής ένοποίησης και προσέφερε στο Διαφωτισμό τό σχήμα γιά τόν ύπολογισμό του σύμπαντος. Οί ίδιες έξισώσεις κυριαρχούν και στήν άστική δικαιοσύνη και στήν πολιτική. Ο νόμος τής ίσοδυναμίας και τής άνταλλαγής γίνεται ο κυρίαρχος κανόνας κοινωνικής συμπεριφοράς. Η σκέψη ταυτίζεται μέ τά μαθηματικά· κάθε διαδικασία νοείται ως α priori άποφασισμένη, γιατί θεωρείται μαθηματικοποιημένη. Η άντι-διαλεκτική άντίληψη τής φύσης, οδηγεί σε προοδευτικά αυξανόσα ατομικοποίηση του σύγχρονου άνθρώπου, διαδικασία πού φτάνει στο άπόγειο της στήν καταναγκαστική ισότητα του ολοκληρωτισμού. Η έργαλειακή χειραγωγή τής φύσης άπό τόν άνθρωπο οδηγεί άναπόφευκτα σε μιά σχέση ίδιου τύπου άνάμεσα στους άνθρώπους. Ο ολοκληρωτισμός, έπομένως, είναι λιγότερο μιά άνατροπή του φιλελευθερισμού αλλά είναι περισσότερο μιά έξέλιξη τής έσωτερικής δυναμικής των αξιών του Διαφωτισμού.

Στήν περιγραφή τής άλλοτριωμένης κοινωνίας, τής άναγκαστικής όμοιομορφίας και τής «πραγμοποίησης» των ανθρωπίνων ύποκειμένων ή «Διαλεκτική του Διαφωτισμού» προσφέρει έκπληκτικές σελίδες. «Η διασκέδαση στόν ώρμιο καπιταλισμό είναι ή έπιμήκυνση τής εργασίας. Ο έκμηχανισμός απέκτησε τόση έξουσία πάνω στόν άνθρωπο κατά τόν έλεύθερο χρόνο και στήν εύτυχία του, καθορίζει τόσο ολοκληρωτικά τήν κατασκευή των προϊόντων ψυχαγωγίας του, έτσι ώστε ή μοναδική μάθηση είναι τό αντίγραφο και ή άναπαραγωγή τής ίδιας τής εργασιακής διαδικασίας (...) Διασκεδάω σημαίνει είμαι σύμφωνος. Η διασκέδαση είναι δυνατή μόνο όταν άπομονωθεί άπό τήν όλότητα τής κοινωνικής διαδικασίας και παρατείται

παράλογα από την αναπότρεπτη πρόθεση κάθε έργου, ακόμη και του πιο άσημαντου: την πρόθεση να αντανακλά, μέσα στα όριά του, τό δλο».

Τά συμπεράσματα της «Διαλεκτικής του Διαφωτισμού», είναι άπαισιόδοξα. Η συμφιλίωση του ανθρώπου με τη φύση και του Έργαλειου με τον Πρακτικό Λόγο είναι μιά Ουτοπία έντελώς σκοτεινή. Η ουτοπική προοπτική είναι

3η Περίοδος: Η συμβολή του Μαρκούζε – Μονοδιάστατος Άνθρωπος

Η πνευματική εξέλιξη του Χέρμπερτ Μαρκούζε παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από την υπόλοιπη Σχολή της Φραγκφούρτης. Παρενθετικά έπισημμένα μερικές μιλώντας για διάφορα θέματα. Συνοψίζω τά κυριότερα σημεία:

Ο Μαρκούζε ποέρχεται από τό φιλοσοφικό περιβάλλον της φαινομενολογίας. Είναι ο πρώτος πού προσπαθεί να διαβάσει τό Μάρξ μέσα άπ' τό πρίσμα του ώριμου Χούσερλ, προσπάθεια πού θά κάνει άργότερα και ο Σάρτρ. Πιο έντονη είναι σ' αυτόν ή επίδραση του Χέγκελ (θεωρία της ταυτότητας ύποκειμένου – αντικειμένου, πίστη στον Όρθολογισμό). Στο έργο του τονίζονται τά θέματα της Φαντασίας, της Ουτοπίας και ή επίδιώξη της Εύτυχίας. Διαφορετική είναι και ή προσωπική (και ή πολιτική) πορεία του μετά τόν πόλεμο. Αφού έργασθηκε άρκετά χρόνια σέ δημόσιες άμερικανικές ύπηρεσίες, κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και μετά τό τέλος του, δέν έπιστρέφει στή Φραγκφούρτη με τά υπόλοιπα μέλη του Ίνστιτούτου (1947), αλλά μένει μέχρι σήμερα στην Άμερική. Ένώ τά άλλα μέλη της Σχολής από πολιτική άποψη προοδευτικά άδρανοποιούνται καθώς θυθίζονται στην άπαισιόδοξη κοινωνική τους όπτική (ιδίως ο Χορχάμερ), αντίθετα ο Μαρκούζε, με τό πέρασμα του χρόνου, ριζοσπαστικοποιείται. Η δεκαετία του '60 τόν αναδεικνύει σέ προφήτη της εξέγερσης στον ύστερο καπιταλισμό και ή σκέψη του γνωρίζει πρωτοφανή διάδοση και κριτική.

Είναι γεγονός ότι άν και τό έργο του Μαρκούζε δέν υπερέχει σέ

λιγότερο ένα πρόγραμμα για δράση και περισσότερο προσπάθεια κριτικής απόστασης άπέναντι στην τρομακτική πίεση των κυρίαρχων συνθηκών. Απουσιάζει πιά ολοκληρωτικά ή δυνατότητα ύπαρξης ενός ιστορικού ύποκειμένου ίκανού να ώθήσει την άνθρωπότητα σέ μιά πιο έπαναστατική σφαίρα. Η δυνατότητα της ελεύθερης σκέψης, ή ίδια ή θεωρία, γίνεται τό μοναδικό πεδίο έκφρασης του Πρακτικού Λόγου.

πρωτοτυπία και σέ βάθος άπ' τό έργο του Χορχάμερ και Άντόρνο, όμως, άκριβώς χάρη στην άπήχηση των μεταγενέστερων έργων του Μαρκούζε, ή Σχολή της Φραγκφούρτης θά γνωρίσει παγκόσμια άπήχηση.

Νομίζω ότι ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος» είναι ή κατακλείδα της δημιουργικής δουλειάς όλόκληρης της Σχολής της Φραγκφούρτης. Όχι τόσο για τη θεμελίωσή του, την όποια μπορεί κανείς να άμφιοθίσει, ούτε για την πρωτοτυπία του – ή Διαλεκτική του Διαφωτισμού γραμμένη 17 χρόνια νωρίτερα είναι θεμελιώδης πηγή του «Μονοδιάστατου Άνθρώπου». Έκείνο πού ξεχωρίζει στο έργο του Μαρκούζε είναι ή συνεκτική δουλειά του συγγραφέα, ο δλοκληρωτικός (όχι συστηματικός) χαρακτήρας του διβλίου, σέ αντίθεση με τη σταθερή έπιμονή των Χορχάμερ και Άντόρνο στο άποσπασματικό ύφος. Ακόμη, ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος», περιέχει κατά τη γνώμη μου εκείνα άκριβώς τά θέματα – και μόνο αυτά – για τά όποια σήμερα μπορούμε να ύποστηρίξουμε ότι άποτελούν την κύρια προσφορά του έργου της Σχολής της Φραγκφούρτης.

Ο «Μονοδιάστατος Άνθρωπος», έργο του 1964, προύποθέτει (άλλά και ως ένα βαθμό περιέχει) τό πρηγούμενο σημαντικό έργο του Μαρκούζε, τό «Έρωσ και Πολιτισμός», πού γράφτηκε 9 χρόνια νωρίτερα.

Υπογραμμίσουμε παραπάνω την άδυναμία σύνδεσης της Κριτικής Θεωρίας με τη ριζική πράξη. Άπ' τή στιγμή πού στή σύγχρονη κοι-

νανία ή οικονομική διάσταση, δέν επιδρά πιά σάν έκρηκτική δύναμη, ή κριτική της κοινωνίας πρέπει να μειωτοπίσει τη δραστικότητα της άπ' τό πεδίο της πολιτικής οικονομίας στο πεδίο της ψυχολογίας. Αυτό άκριβώς κάνει ο Μαρκούζε στο «Έρωσ και Πολιτισμός». Η άλλαγή της σφαίρας αναφοράς είναι τό λογικό πόρισμα από μιά κριτική όπου ή κοινωνία δέν θεωρείται πρωταρχικά σάν ύστερος καπιταλισμός, αλλά σάν τεχνολογική όρθολογικότητα (όπως στην Διαλεκτική του Διαφωτισμού). Ο Μαρκούζε άνατρέπει στα ώριμα έργα του Φρόντ. Διαβάσει τό Φρόντ μ' ένα τρόπο, πού έχει προκαλέσει πάρα πολλές αντιδράσεις.

Για τό Φρόντ, όπως τόν διαβάσει ο Μαρκούζε, ή ιστορία του πολιτισμού είναι ή ιστορία της άπώθησης των ένστίκτων. Οί άνθρωποι μαθαίνουν να έγκαταλείπουν τις άμεσες και άντικοινωνικές ήδονές και να τις ύποτάσσουν στις κοινωνικά χρήσιμες δραστηριότητες. Είναι τό πέρασμα από την αρχή της ήδονής στην αρχή της πραγματικότητας. Ο Μαρκούζε πιστεύει ότι οι καταπιέσεις πηγάζουν άπ' τις ειδικές συνθήκες, πού είχαν ως τώρα επικρατήσει στην εξέλιξη του πολιτισμού. Η καταπιεστική όργάνωση της ένστικτικής ζωής, όφείλεται σέ παράγοντες πού δέν πηγάζουν άπ' τή ένδογενή φύση των ένστίκτων, αλλά από ειδικές συνθήκες ιστορι-

35. Θά ήταν ενδιαφέρον να έξεταστεί γιατί τό συγγραφικό έργο του Μαρκούζε είχε τόση άπήχηση, σέ αντίθεση με τό έργο των Χορχάμερ και Άντόρνο, τή στιγμή πού σέ μεγάλο ποσοστό διαπραγματεύονται με κοινό τρόπο ίδια θέματα.

Πρώτες παρατηρήσεις πού θά μπορούσαν να γίνουν είναι ότι τά έργα του Μαρκούζε γράφονται στα άγγλικά ενώ των Χορχάμερ και Άντόρνο στα γερμανικά. Η γλώσσα του Μαρκούζε είναι λιγότερο φιλοσοφική από των Χ. και Α. Αλλά τό κυριότερο, τό έργο των Χ. και Α. είναι πρόωρο σέ σχέση με την εποχή τους. Αντίθετα ή δημοσιότητα της σκέψης του Μαρκούζε όρσει άμεση άντανάκλαση στα κινήματα της Νέας Άριστερας στην Εύρώπη και στην Άμερική.

36. Μ. Jay δ.π. σελ. 290.

37. Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού, δ.π. σελ. 44.

38. Δές Ε. Φρόμ, Η κρίση της Ψυχάνάλυσης, Άθήνα, Μπουκουμάνης 1976. Υπάρχει δλόκληρη φιλολογία διαμάχης Φρόμ – Μαρκούζε για τη θεωρία της ψυχάνάλυσης.

κῆς φύσης. Ἐπομένως ἡ «ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας» δὲν εἶναι καθολικὴ.³⁹

Γιὰ τὸν Μαρκούζε ἡ ἔννοια τῆς «καταπίεσης τῶν ἐνστικτῶν» παίξει παρόμοιο ρόλο μὲ τὴν ἔννοια τῆς «οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης». Στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία ἐπικρατεῖ ἡ «ἀρχὴ τῆς ἀπόδοσης» πού εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἔκφραση τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητας» στὴν ἐποχὴ μας. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῆς ἡ κοινωνία διαμορφώνεται σὲ στρώματα ἀνάλογα μὲ τὶς συναγωνιστικὲς οἰκονομικὲς ἀποδόσεις τῶν μελῶν τῆς.⁴⁰

Ἡ ἀτομικὴ ἐπιδίωξη πού κατευθύνεται στὴν ἡδονή, χειραγωγεῖται καὶ ματαιώνεται γιατί οἱ ἐπιτρεπόμενες μορφές ἱκανοποίησης καθιστοῦν μηχανικοὺς τοὺς αὐθόρμητους ἐρεθισμοὺς τῶν ἀτόμων. Ἡ καταπίεση συντελεῖται χάρις σὲ δραστηριότητες κοινωνικῆς τεχνικῆς – κυρίως ἡ ἐκπαίδευση, ἡ μαζικὴ ἐπικοινωνία κ.λ.π.

Ὁ Μαρκούζε ἀντιπαραθέτει οὐτοπικὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς στὴν ἀρχὴ τῆς ἀπόδοσης. Φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἐνστικτῶν θὰ φέρει τὴν ἀνατροπὴν ὀλοκληρῆς τῆς καταπιεστικῆς κοινωνίας. Ἡ σημερινὴ ἐπανάσταση πρέπει νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικὴ, δηλαδή κοινωνικὴ καὶ ψυχικὴ. Ὡστόσο ἡ ὀπτικὴ τοῦ «Ἔρωτος καὶ Πολιτισμοῦ» εἶναι ἀρκετὰ αισιόδοξη. Ὁ Μαρκούζε πιστεύει ὅτι ἀφοῦ ἡ «ἀρχὴ τῆς ἀπόδοσης» θεμελιώθηκε πᾶν στὴν εἰδικὴ κοινότητα τῆς σπανιότητας, τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ μόχθου, τότε τὰ ἐπιτεύγματα τῆς σύγχρονης προηγμένης τεχνολογίας θὰ δώσουν τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀντιστρέψει τὴν κατεύθυνση, νὰ σπάσει τὴ μοιραία ἔνωση τῆς παραγωγικότητας καὶ τῆς καταστροφῆς, ἐλευθερίας καὶ ἀπώθησης – μ' ἄλλα λόγια νὰ μάθει τὴ χαρούμενη τέχνη (Gaya scientia) τοῦ πῶς νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν κοινωνικὸ πλοῦτο γιὰ ἕνα κόσμον σύμφωνα μὲ τὰ ἐνστικτὰ τῆς ζωῆς.⁴¹ Βλέπει δηλαδή στὴ σύγχρονη κοινωνία ἕνα διπλὸ ἀναγωνιστικὸ ρόλο, τὸ ρόλο τῆς κυριαρχίας καὶ τὸ ρόλο τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἡ βασικὴ αὐτὴ διαλεκτικὴ τῆς τεχνολογίας ὡς κυριαρχία καὶ ἀπελευθέρωση, εἶναι βασικὸ μοτίβο σ' ὅλα τὰ ὄργανα ἐργα τοῦ Μαρκούζε. Στὸ «Μονοδιάστατο Ἄνθρωπο» πραγματοποιεῖται

ταί ἕνα φιλόδοξο ἔργο θεώρησης καὶ κριτικῆς τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας, τῆς πνευματικῆς παράδοσης, τῆς πραγματικότητας αὐτῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῶν δυνατοτήτων θετικῆς διεξόδου ἀπ' αὐτήν.⁴²

Ἡ βασικὴ διαπίστωση ἀπ' τὴν ὁποία ξεκινᾷ ὁ Μαρκούζε εἶναι ὅτι στίς σύγχρονες προηγμένες κοινωνίες, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ ἐπιστῆμη δὲν εἶναι μόνο παραγωγικὲς δυνάμεις πού ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐξασφαλίζουν, ἱκανοποιῶν τῶν ἀναγκῶν ἀλλὰ καὶ μορφές ἰδεολογίας, πού νομιμοποιοῦν τὴν κυριαρχία πᾶν στὸν ἄνθρωπο.⁴³ Στὴν τελευταία φάση ἐξέλιξης συντελεῖται μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ. Ἡ γραφειοκρατία καὶ ἡ τεχνικὴ ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων (ταξικῶν) καὶ ἔγιναν οἱ ἴδιες ἡ ἀνώτερη ἱεραρχικὰ βαθμίδα κυριαρχίας. Ὁ ἀφηρημένος ὀλοκληρωτικὸς ἔλεγχος, τὸ τεχνολογικὸ καθεστῶς πού κυριαρχεῖ, δὲν ἔχει διαφάνεια ἀπέναντι στίς ταξικὲς συγκρούσεις καὶ τὰ ταξικὰ συμφέροντα, γιατί οἱ παραδοσιακὰ, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη μαρξιστικὴ θεωρία, ἀντιτιθέμενες τάξεις, εἶναι ἀπόλυτα ἐνσωματωμένες στὸ σύστημα καὶ ἱκανοποιημένες ἀπ' αὐτό.⁴⁴

Ὁ Μαρκούζε καταγίνεται μὲ τὴν περιγραφή τοῦ νέου τρόπου ἔλεγχου τῶν συνειδήσεων στὴ σύγχρονη κοινωνία, μέσα ἀπ' τοὺς θεσμοὺς τοῦ κράτους, τὰ μέσα ἐνημέρωσης, τὸ μάρκετινγκ καὶ τὴ βιομηχανικὴ κοινότητα εἶναι συνάμα ἕνα πολιτικὸ σύνολο, τὸ τελευταῖο στάδιο ἐξέλιξης ἑνὸς ἱστορικοῦ σχεδίου. «Στὸ βαθμὸ πού τὸ σχέδιο ἀναπτύσσεται, διαμορφώνει τὸ σύνολο τοῦ λόγου καὶ τῆς δράσης, τὸ σύνολο τῆς κοινότητας στὸ ὕλικό καὶ πνευματικὸ πεδίο. Μέσα ἀπὸ τὴν τεχνολογία, ἡ μόρφωση, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ οἰκονομία ἀνακατείνονται σ' ἕνα πανταχοῦ παρόν σύστημα πού καταβροχθίζει καὶ ἀπωθεῖ κάθε ἀντίρρηση τάση. Ὁ τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς ἔγινε ὀρθολογισμὸς πολιτικός».⁴⁵

Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς παράγει, εἶναι ἀποτελεσματικὸς, εἶναι ἱκανὸς νὰ αὐξάνει καὶ νὰ γενικεύει τὴν ἄνεση, νὰ κάνει τὸ περιττὸ ἐπιθυμητό, νὰ παρουσιάζει τὴν καταστροφικότητα σάν φυσιολογικὴ. Ὁ μηχανισμὸς πού συνδέει τὸ ἄτομον μὲ τὴν κοινωνία ἄλλαξε. Ὁ κοινω-

νικὸς ἔλεγχος ἔχει τόσο προχωρήσει πού δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπληξὴ ὅτι οἱ δυνάμεις ἀντίστασης τοῦ ἀτόμου ἔχουν ὑποστῆ ὀλοκληρωτικὴ κάμψη. Ἡ ἀντίδραση στὸν κοφρορισμὸ καὶ στὸ σύστημα θεωρεῖται ἔνδειξη νεύρωσης καὶ ἀντικοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ ὀρθολογισμὸς, ἐπομένως, τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας εἶναι βαθύτατα ὀρθολογικὸς, σύμφωνα μὲ τὸ Μαρκούζε.

Τὰ σημεῖα πού ἔχουν προκαλέσει περισσότερη συζήτηση καὶ κριτικὴ στὸν «Μονοδιάστατο Ἄνθρωπο», τὰ πιὸ ἀμφισβητούμενα ἀλλὰ καὶ τὰ πιὸ πρωτότυπα εἶναι α) ἡ θεώρηση τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας καὶ β) οἱ προοπτικὲς τῆς ἀλλαγῆς.

1. Ὁ Μαρκούζε πιστεύει ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα ἔγινε ἀξίωμα ὀργάνωσης τῆς κυριαρχίας. Τὸ θέμα αὐτὸ παρέμεινε στὸν Χορκχάμερ καὶ τὸν Ἄντορνο, ἐδῶ ὅμως ἀντιμετωπίζεται πολὺ πιὸ ἐκτεταμένα καὶ συστηματικὰ. Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἐπιστῆμη; Ὁ Μαρκούζε ψάχνει στὰ πρῶτα στάδια θεμελίωσης τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ στὴν τυπικὴ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. «Ἡ τυπικὴ σκέψη διατείνεται πῶς ἔχει καθολικὴ ἰσχύ. Μιὰ σκέψη ἀπ' ὅπου ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ «ἀρνητικὸ» (...) Παραμερίζοντας αὐτὴ τὴ διάσταση παύει ἔτσι νὰ διατηρεῖ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «εἶναι» καὶ στὸ «πρέπει νὰ εἶναι»... Ἡ σκέψη γίνεται ἀκριβῆς ἀλλὰ χωρὶς κρίσεις καταδικαστικὲς γιὰ τὴν κατεστημένη πραγματικότητα».⁴⁶ Ἡ ἐπιστῆμη μὲ τὸν καιρὸ γίνεται τεχνολογικὴ. Στὸ βαθμὸ πού στὸ κέντρο τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου μπαίνει ὁ Ἐγχειρηματισμὸς (operationalisme) καὶ ἡ ὀρθολογικότητα, ἀπλά στοιχεῖα ἔλεγχου, παίρνουν μορφὴ μεθοδικῆς κατασκευῆς, ὀργάνωσης, χειρισμοῦ τῆς ὕλης. Ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ ὀρθολογικότητα εἶναι γιὰ τὸν Μαρκούζε a priori τεχνολογία.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐπιστῆμη ἔχει ἕναν πολὺ σχηματικὸ, ἐπιφανειακὸ χαρακτῆρα γιὰ τὸν Μαρκούζε. Λέει σ' ἕνα σημεῖο: «Ἄν συνδέβαινε μιὰ ἀλλαγὴ στὴν κατεύθυνση τῆς προόδου, πού νὰ ἔσπαζε

τό δεσμό ανάμεσα στην ορθολογικότητα της τεχνικής και στην ορθολογικότητα της εκμετάλλευσης, θά γινόταν ταυτόχρονα μία αλλαγή και στην ίδια τη δομή της επιστήμης - στο επιστημονικό σχέδιο - οι υποθέσεις της επιστήμης χωρίς να χάσουν τον ορθολογικό χαρακτήρα τους(;) θά έφταναν σε θεμελιακά διαφορετικές έννοιες της φύσης». ⁴⁷ Και άλλου «άντιθετα ή διαλεκτική σκέψη είναι και παραμένει μη επιστημονική, στο βαθμό που είναι κριτική» ⁴⁸. Βλέπουμε ένα ορισμένο ξαναγύρισμα στον υπαρχισμό, που υποδιβάξει την επιστήμη και την τεχνική, με τη γνωστή τους μορφή, σ' ένα άπλο σκιαγράφημα που μπορεί να ξεπεραστεί ιστορικά. ⁴⁹

Η κριτική λοιπόν της κριτικής ορθολογικότητας θεμελιώνεται όχι στην καπιταλιστική συνάρτηση της αξιοποίησής της, αλλά άμεσα σε μία θεώρηση του ίδιου του επιστημονικού φορμαλισμού, στον οποίο όφειλε τη γένεσή της ή τεχνολογία. Η επιστημονική ορθολογικότητα γίνεται ή ίδια στοιχείο καταστολής.

2. Τό πιό αδύνατο ίσως σημείο του «Μονοδιάστατου Άνθρώπου» είναι οι προοπτικές αλλαγής που προσπαθεί να δώσει. Οι λύσεις του Μαρκούζε καταλήγουν σε συνεχείς αντιφάσεις.

Αφ' ενός θεωρεί την τεχνολογία παράγοντα καταστολής και αλλοτρίωσης, έργαλειο που καθιστά άδιανόητη και ανεπιθύμητη κάθε αλλαγή. Σ' άλλο σημείο όμως βλέπει, σε μία τελεολογική οπτική της επανάστασης, σαν νομοτελειακό αποτέλεσμα της υπερβολικά ανεπτυγμένης τεχνολογικής βάσης της κοινωνίας. Η αυτοματοποίηση θά δημιουργήσει τέτοια δομικά προβλήματα, που είναι αδύνατο να τά λύσει ο οργανωμένος καπιταλισμός. Την ίδια στιγμή ωστόσο δηλώνει ότι η επανάσταση είναι ή ολοκληρωτική, ψυχοκοινωνική διαδικασία που μπορεί να είναι έργο μόνο χειραφετημένων ανθρώπων, τονίζοντας τη σπουδαιότητα της «υποκειμενικής άρνησης». Ο φαύλος κύκλος στον οποίο καταλήγει είναι προφανής. Αφού ή τεχνική και ή επιστήμη, με τη σημερινή της μορφή, είναι ιστορικά προϊόντα, προκύπτει τό πρόβλημα μίας ριζικά νέας επαναστατικής τεχνικής και επιστήμης. Τό σχέδιο της αντικατάστασης παραμένει

άσαφές. Τό νέο σχέδιο (τό ονομάζει υπερβατικό) της νέας τεχνολογίας θά πρέπει, σύμφωνα με τό Μαρκούζε, α) να διατηρεί και να βελτιώνει τά παραγωγικά έπιτεύγματα του πολιτισμού, β) να δίνει στην κατεστημένη ολότητα τίς πραγματικές θεμελιακές της τάσεις και σκέψεις και γ) να τείνει στην επίτευξη της ειρήνευσης του ανθρώπου αναπτύσσοντας τίς ανθρώπινες ιδιότητες και ανάγκες. ⁵⁰

Τό «σχέδιο» αυτό φανερώνει θεμελιώδεις αδυναμίες στη θεώρηση της διεξόδου. Η διατήρηση και ή βελτίωση ιδίως της δεδομένης παραγωγικότητας φαίνεται να προϋποθέτουν αυστηρό διακανονισμό της πείρας της επιστημονικής θεώρησής της, διακανονισμό που είναι φυσικό, σύμφωνα με τό Μαρκούζε, να συνδέεται με τον κατασταλτικό χαρακτήρα της τυπικής ορθολογικότητας.

Σημαντικό πρόβλημα είναι ο εντοπισμός του επναστατικού υποκειμένου που θά πραγματοποιήσει ή θά πυροδοτήσει την αλλαγή. Είδαμε ότι ο Μαρκούζε θεωρεί τη βιομηχανική εργατική τάξη ανίκανη για ένα τέτοιο έργο. Πιστεύει ότι δέν υπάρχουν πιά άπελευθερωτικές δυνάμεις στο έσωτερικό της κατεστημένης κοινωνίας. Επίσης είναι άπατηλό να θεωρηθούν οι σημερινές σοσιαλιστικές κοινωνίες σαν περίπτωση άπελευθέρωσης από τά έξω. «Τό σχέδιο της βιομηχανικής κοινωνίας του Μαρκούζε συμπεριλαμβάνει την παραδοχή

39. Paul Comerton δ. π. σελ. 29.

40. Χ. Μαρκούζε: Έρωσ και Πολιτισμός, Κάλδος, Άθήνα 1970, σελ. 53.

41. Χ. Μαρκούζε, τό ίδιο.

42. Η καλύτερη κατά τη γνώμη μου σύντομη έκθεση και κριτική του «Μονοδιάστατου Άνθρώπου» είναι του Γκ. Όφφε: «Τεχνική και Μονοδιάσταση» στο «Κριτική της φιλοσοφίας του Μαρκούζε», Φραγκφούρτη 1968. Έλληνική μετάφραση, Πέλλα, Άθήνα, 1972.

43. Χάμπερμας (1968).

44. Χ. Μαρκούζε, «Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος», έκδ. Παπαζήσης, Άθήνα, 1971, σελ. 62.

45. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 29.

46. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 151-152.

47. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 174.

48. Χ. Μαρκούζε δ. π. σελ. 152.

49. Δές Γ. Χάμπερμας, Εισαγωγή στο «Κριτική της Φιλοσοφίας» του Μαρκούζε, Άθήνα 1972, σελ. 11.

50. Χ. Μαρκούζε, Μονοδιάστατος Άνθρωπος, δ. π. σελ. 222.

της άποψης για μία - τουλάχιστον - λανθάνουσα - σύγκλιση των συστημάτων 'Ανατολής και Δύσης⁵¹. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την παράλληλη ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά και τό καθεστώς του στρατιωτικού και πολιτικού ανταγωνισμού στό πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης. 'Η πάλη για την αλλαγή δέν μπορεί νά πάρει πιά τίς παραδοσιακές μορφές. Στήν τελευταία σελίδα του βιβλίου, άφου εξέαντλησε τίς δυνατές διεξόδους ό Μαρκούζε γράφει: «όμως κάτω άπ' τίς συντηρητικές λαϊκές τάξεις ύπάρχει τό ύπόστρομα των παριών και των "outsiders"», των άλλων φυλών, των άλλων χρωμάτων, των κνηνημένων, των άνέργων. Βρίσκονται έξω άπ' τήν δημοκρατική διαδικασία. 'Η ζωή τους εκφράζει τήν άμεσότερη και τή γνησιότερη ανάγκη νά μπει τέρμα στίς άπαράδεκτες συνθήκες και στούς άπαράδεκτους θεσμούς.

'Η αντίθεσή τους είναι επαναστατική ακόμα και άν ή συνείδησή τους δέν είναι. 'Η αντίστασή τους χτυπά τό σύστημα άπ' έξω, και γι' αυτό τό σύστημα δέν μπορεί νά τούς άφομοιώσει. Είναι μία στοιχειακή δύναμη πού παραδιάζει τούς κανόνες του παιχνιδιού και, δρώντας έτσι, δείχνει ότι πρόκειται για ένα κίβδηλο παιχνίδι. «Τίποτα δέ δεβαιώνει ότι αυτή ή εξέγερση μπορεί νά όδηγήσει σέ κάποιο θετικό αποτέλεσμα...». Παρ' όλα αυτά ύπάρχουν πιθανότητες νά συναντηθούν ξανά, στή διάρκεια αυτής της περιόδου, τά ιστορικά άκρα: δηλ. ή πίο εξέλιγμένη ανθρώπινη συνείδηση και ή πίο άγρια εκμεταλλευμένη ανθρώπινη δύναμη⁵².

'Η τελευταία αυτή έπισήμανση δέ μπορεί βέβαια νά θεωρηθεί ότι εκπληρώνει τούς όρους για μία ρεαλιστική διεξόδο. Είναι ώστόσο τό σημείο πού έγινε πίο γνωστό άπό όλο τό έργο του Μαρκούζε. Τό σημείο για τό όποιο θεωρήθηκε προφήτης της νέας άριστερας και της εξέγερσης.

'Η πίο διαδεδομένη κριτική πού έχει γίνει στό Μαρκούζε άπό μαρξιστική σκοπία, άφορά τόν αντιεπιστημονισμό του, τήν αντικατάσταση των ύλιστικών έννοιών μέ υπερβατικές θεωρήσεις, μία επιστροφή στόν ιρρασιοναλισμό. 'Η θεώρηση της σύγχρονης κοινωνίας,

όχι ώς πεδίο σύγκρουσης αντιτιθεμένων συμφερόντων, αλλά ώς ένιαίο όλο, έχει άναγκαία συνέπεια τήν εξήγηση των αντικειμενικών άποφάσεων της κοινωνίας μέσα άπό τό πρίσμα όρθολογικότητα - λανθάνουσες ανθρώπινες άνάγκες. Μ' αυτό τόν τρόπο γενικεύει τόσο πολύ τή θεώρηση των συγκεκριμένων προβλημάτων πού είναι άναγκασμένος νά κρατά μία άσταθή ίσοροπία άνάμεσα στήν εύκολη και στήν δύσκολη αλλαγή, τήν πολύ κοντινή και τήν ιδιαίτερα μακρινή. 'Η σημερινή ιστορία δέν είναι βέβαια ιστορία του παραδοσιακού ταξικού άγώνα, παραμένει ώστόσο θεμελιώδης κατάκτηση τό νά ξεκινά ή έρμηνεία για τή σταθε-

ρότητα ή τό έτοιμόρροπο του βιομηχανικού συστήματος άπό κοινωνικά έρμηνευόμενα αντικρουόμενα συμφέροντα τάξεων και στρωμάτων. 'Η σημερινή μορφή του ταξικού άγώνα δέν είναι δυνατό νά αντικατασταθεί άπό άνθρωπολογικές κατηγορίες.

Παρά τίς πολλές και ούσιαστικές κριτικές, πού μπορούν νά της γίνουν, ή σκέψη του Μαρκούζε έχει σάν βασικότερο θετικό συστατικό τό ότι είναι ζωντανή, προκλητική και πρωτότυπη. 'Ισως νά μήν ύπάρχει δεύτερο παράδειγμα στήν ιστορία της σύγχρονης σκέψης πού ένα τόσο «δύσκολο» έργο νά επηρέασε και νά άντικρουστήκε μέ τόση ταχύτητα και σέ τόση έκταση.

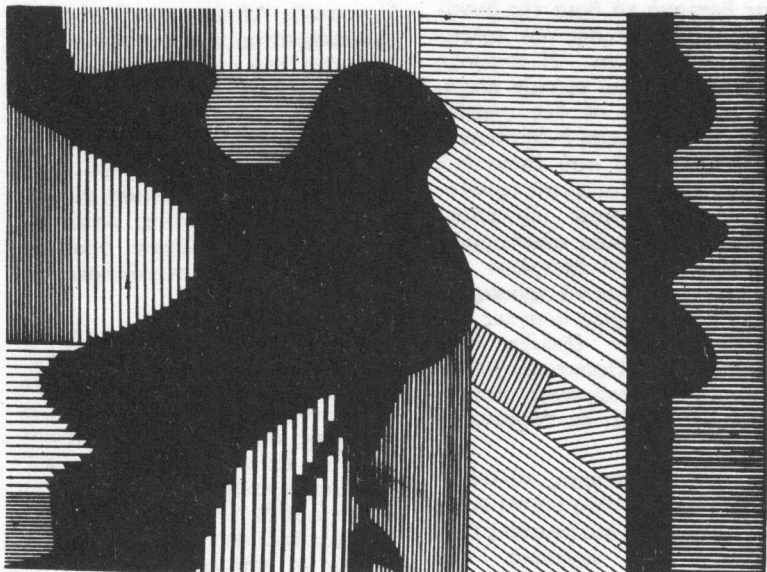
4η Περίοδος: Τό παρόν της σχολής της Φραγκφούρτης - Jürgen Habermas

'Η περίοδος μετά τό 1949 είναι περίοδος πού ή Σχολή της Φραγκφούρτης άναγνωρίζεται και στή Γερμανία. Μέχρι και τή δεκαετία του '60, κυρίαρχη μορφή του 'Ινστιτούτου είναι ό 'Αντόρνο ενώ ό Χορκχάμερ, μετά τά πρώτα χρόνια, παίρνει σιγά σιγά τό δρόμο της παραίτησης άπό πρωτότυπη συνθετική εργασία, στρεφόμενος προς τό τέλος της ζωής του στόν συντηρητισμό και τόν ιρρασιοναλισμό. 'Ο 'Αντόρνο αντίθετα (Διευθυντής του 'Ινστιτούτου άπ' τό 1958 ώς τό 1969) ύπερασπίζεται τήν Κριτική Θεωρία, εξέλισει τά θέματά της και έξασκει μία ισχυρή επίδραση κυρίως πάνω στή φοιτητική πρωτοπορία.

'Η Κριτική Θεωρία, στά ώρμα γραφτά του 'Αντόρνο (Minima Moralia και 'Αρνητική Διαλεκτική), παίρνει ξεκάθαρα άρνητικό χαρακτήρα. Τά γραφτά του συχνά γίνονται σαρκαστικά και σατιρικά, έντελώς άποσπασματικά στή μορφή· αλλάζει ακόμα και ή γλώσσα τους. Βάση του έργου του 'Αντόρνο γίνεται ή κριτική της ιδεολογίας και της κουλτούρας. 'Η σύγχρονη κοινωνία περιγράφεται έντελώς άρνητικά. Θεωρείται ότι έχει φτάσει σ' ένα τέλειο βαθμό κλεισίματος όπου ένσωματώνονται τά πάντα. Τίποτα πού προέρχεται άπό τούς κύκλους αυτής της κοινωνίας δέν μπορεί νά τήν ξεπερά-

σει. 'Ακόμη και άν ξεκινήσει ή κριτική άπό μία όπτική έντελώς έξωτερική σέ σχέση μέ τόν κατεστημένο κόσμο, θά είναι πάλι ύποχρεωμένη νά χρησιμοποιήσει διανοητικά έργαλεία έμπλουτισμένα άπ' αυτόν τόν κόσμο. 'Ετσι, οι σκοποί της εκφυλίζονται. 'Ο 'Αντόρνο χρησιμοποιεί τήν εικόνα του Βαρώνου Μυνχάουζεν, πού προσπαθούσε νά κρατηθεί στό κενό τραβώντας ό ίδιος τά μαλλιά του. Γράφει άλλου: «δέν ύπάρχει άλλη βινή ζωή μέσα στήν κίβδηλη».⁵³

'Ο 'Αντόρνο δέν βλέπει δυνατότητες διεξόδου άπ' τή σημερινή κατάσταση. 'Η Θεωρία και ή Πρακτική, στό σύγχρονο κόσμο, είναι καταδικασμένες, σέ μία σχέση πολωτική. 'Η θεωρία, ως κριτική και άρνητική διαλεκτική, είναι για τόν έαυτό της ή ίδια της ή πρακτική, ενώ άπ' τήν άλλη μεριά ή πρακτική θά πρέπει νά μείνει χωρίς θεωρία. Μόνο στό πεδίο της τέχνης, όπου δεβαιώνονται οι πραγματικές ανθρώπινες παραγωγικές δυνάμεις, ή πρακτική επανακτά τά δικαιώματά της. 'Η άρνητική διαλεκτική του 'Αντόρνο, παραπέμπει στήν αιώνια αντίθεση ανθρώπου και φύσης, μύθου και λόγου. Κι αυτός βρίσκει στό θεμέλιο του όρθολογισμού τά σπέρματα της κυριαρχίας. Στό έργο του ή άρνηση θά γίνει ή εξέγερση της άτομικής συνείδησης ένάντια στήν καταπίεση. 'Η πραγματικό-

τητα δέν περιέχει μέσα της καμιά ύλική κίνηση ἀπελευθέρωσης. Ἐπομένως ἡ ἄρνηση εἶναι ἄρνηση τῆς «ἀρνητικότητας τοῦ ὕπαρκτου» – «καταστροφική» κίνηση, πού φανερώνει τήν κενότητα τῆς ἀλλοτριωμένης πραγματικότητας.

Βλέπουμε ὅτι ἡ διαλεκτική τοῦ Ἄντόρνο μετατρέπεται σέ διαλεκτική τῆς ἀκινήσιας. Ἡ Κριτική Θεωρία θά φτάσει στά ὄρια τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀπομάκρυνσής της ἀπ' τήν ἐπαναστατική πράξη πού ἀρχικά ἐπαγγελόταν, τῆς ἄρνησης γιά τή θεώρηση τῶν κοινωνικῶν δυνατοτήτων τοῦ σήμερα. Ἀποδίδοντας ὅλα τά προβλήματα τοῦ παρόντος στή σχέση ἀνθρωποσύφου, κάνει πιά ἀφαίρεση τῆς πραγματικότητας. Εἶναι ἡ κατάληξη μιᾶς πορείας, πορείας συνεχούς στήν ἰδιαιτερότητά της.

Ἡ νέα γενιά ὥστόσο τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, δέ φαίνεται νά συμμερίζεται οὔτε τήν ἀπαισιοδοξία, οὔτε τόν ἰρρασιοναλισμό τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἰνστιτούτου. Τά τελευταία χρόνια παρατηρεῖται μιᾶ προσέγγιση σέ μαρξιστικές κυρίως ἔννοιες καί μεθοδολογικά ἐργαλεῖα πού εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ. Αὐτό μπορεί νά τό διαπιστώσει κανεῖς βλέποντας γιά παράδειγμα τό συλλογικό τόμο πού τυπώθηκε μέ ἐπιμέλεια τοῦ Χάμπερμας – ἀφιέρωμα στά 70 χρόνια τοῦ Μαρκούζε, τό 1968 στή Φραγκφούρτη.⁵⁴

Ὁ Μαρκούζε κατακρίνεται διότι στό ἔργο του ὑπάρχει ἐγκατάλειψη τῆς ἐπαναστατικῆς προοπτικῆς σάν ἐνδογενές στοιχεῖο τῆς Κριτικῆς Θεωρίας (Ὁφφε), ἀναθεώρηση τῆς φροϋδικῆς θεωρίας (Μπέρν καί Ράιχε), ἡ ἐπιβίωση ὑπαρξιστικῶν καί φαινομενολογικῶν ἐπιρροῶν στή θεώρηση τῆς κοινωνίας (Α. Schmidt). Ὁ Σμίτ, διευθυντής τοῦ Ἰνστιτούτου ἀπό τό 1969, ἐπανεξετάζει τήν ἔννοια τῆς φύσης στό ἔργο τοῦ Μάρξ, ἀναθεωρεῖ τήν διαδομένη στή τελευταία ἔργα τῆς «Σχολῆς» ἀντίληψη γιά μιᾶ μαρξιστική θέαση τοῦ Μάρξ, καταγγέλοντας τόν ἀνορθολογισμό καί τή μαζική ἀποκρουφολογία πού βρίσκεται στή βάση τῆς σκέψης τοῦ Ἔρνστ Μπλόκ⁵⁵ (ἔμμεσα καί τοῦ Μαρκούζε).

Τό σύνολο τῶν ἐργασιῶν τῶν νεότερων μελῶν τοῦ Ἰνστιτούτου δέν εἶναι δυνατό νά ἐξεταστεῖ ἐδῶ, καί γιὰ τὸ ἐξέλεξι καί γιὰ τὸ περισσότερα ἔργα εἶναι ἀμετάφραστα καί ἀγνωστα στό μὴ γερμανόφωνο ἀναγνωστικό κοινό. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Γιούργκεν Χάμπερμας, πού μολονότι τά κύρια ἔργα του χρονολογοῦνται μετὰ τό '65, ἔχει γίνει ἤδη πλατύτερα γνωστός. Ὁ Χάμπερμας θεωρεῖται ὡς ὁ κυριότερος συνεχιστής τοῦ ἔργου τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης καί βρίσκεται σέ ἀμεση συνάφεια μέ τό ἔργο τῶν Χορκχάμερ, Ἄντόρνο καί Μαρκούζε. Ὁ Χάμπερμας ἀγνωρίζει τήν προσφορά τοῦ Μαρκούζε καί συνάμα κατακρίνει τίς ἀσυνέπειές του. Στή βασική ἰδέα τοῦ Μαρκούζε ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐν δυνάμει κυριαρχία, διακρίνει ἐπιβίωση τοῦ Χούσερλ καί τοῦ Χάιντεγκερ. Στή νεορομαντική ἰδέα γιά μιᾶ «νέα ἐπιστήμη» σέ σχέση μέ μιᾶ ὑπόσχεση «ἀνάστασης τῆς ἐκπυωτῆς φύσης» δλέπει τήν ἐπίδραση τοῦ ἐβραϊκοῦ καί προτεσταντικοῦ μυστικισμοῦ. «Εἶναι ἓνα θέμα πού ἔχει μπεῖ στή φιλοσοφία τοῦ Σέλλινγκ, πού ἐπανεμφανίζεται

51. Γκ. Ὁφφε, δ. π. σελ. 61. Δές Χ. Μαρκούζε, *Ὁ Σοβιετικός Μαρξισμός*, Καστανιώτη, Ἀθήνα 1976.

52. Χ. Μαρκούζε, *Μονοδιάστατος Ἄνθρωπος*, δ. π. σελ. 254-255.

53. Ἄντόρνο, *Minima Moralia* Φραγκφούρτη, 1951.

54. «Γερμανοὶ Φιλόσοφοι κριτικῶν τῶν Μαρκούζε», Πέλλα, Ἀθήνα, 1972.

55. Α. Schmidt: «Ἡ ἔννοια τῆς φύσης στό Μάρξ», Φραγκφούρτη, 1962.

στά χειρόγραφα του 44 του Μάρξ και τις μέρες μας αποτελεί τή βασική ιδέα της φιλοσοφίας του Μπλόκ και ακόμη κατευθύνει τις πιο κρυφές ελπίδες του Μπένγιαμιν, του Χορκχάμερ και του Άντόρνο». ⁵⁶ Ο Χάμπερμας εξετάζει εκτεταμένα το θέμα του ορθολογισμού, όπως τό θεώρησε ο Μάξ Βέμπερ. Δέ μένει ικανοποιημένος απ' τήν όπτική τής Σχολής σ' αυτό τό βασικό θέμα και εισάγει μερικές νέες διακρίσεις. Θεμελιώδης είναι ή διάκριση έργασίας και άλληλεπίδρασης. ⁵⁷

Μέ τόν όρο έργασία ή ορθολογιστική δραστηριότητα σέ σχέση μ' ένα σκοπό, έννοεί τήν εργαλειακή δραστηριότητα, μιά ορθολογική έκλογή. Η εργαλειακή δραστηριότητα ύπακούει σέ τεχνικούς κανόνες πού θεμελιώνονται σέ μιά εμπειρική γνώση. Μέ τόν όρο άλληλεπίδραση ή επικοινωνιακή δραστηριότητα έννοεί τήν, μέσα από σύμβολα, επικοινωνία. Συνίσταται σέ αύστηρές νόμους, πού καθορίζουν άμοιβαίες συμπεριφορές και πού πρέπει άπαραίτητα νά άναγνωρίζονται και νά κατανοούνται από δύο ή περισσότερα δρώντα ύποκειμένα.

Η ισχύς τών τεχνικών κανόνων έξαρτάται από τήν ισχύ τών εμπειρικά ή άναλυτικά άληθών προτάσεων, ενώ ή ισχύς τών κοινωνικών κανόνων είναι θεμελιωμένη πάνω στή μοναδική διύποκειμενικότητα τής κατανόησης τών προθέσεων και τής ύποχρεωτικής συμμόρφωσης όλων.

Πάνω στή βάση αυτών τών δύο τύπων δραστηριότητας, διακρίνει κοινωνίες όπου επικρατεί ή εργαλειακή ή ή επικοινωνιακή δραστηριότητα. Τό θεσμικό πλαίσιο μιάς κοινωνίας συνίσταται σ' ένα σύνολο κανόνων πού καθοδηγούν τς ανθρώπινες άλληλεπιδράσεις. Άλλά ύπάρχουν ύποσυστήματα, όπως τό οικονομικό ή τό κρατικό, όπου άκριβώς κυριαρχεί ή έργασία.

Στίς παραδοσιακές κοινωνίες, οι πολιτιστικές παραδόσεις προσφέρουν μιά νομιμοποίηση στα ύποσυστήματα τής εργαλειακής δραστηριότητας, (οί μύθοι, ή θρησκεία είναι ιδεολογίες πού καλύπτουν τς πραγματικές σχέσεις κυριαρχίας). Τό πέραςμα στους σύγχρονους πολιτισμούς γίνεται άκριβώς, όταν ή ανάπτυξη τών ύποσυστημάτων έρ-

γάσας ξεπερνά τά όρια τής δυνατότητας νομιμοποίησης τών πολιτιστικών παραδόσεων. Η ύπεροχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνίσταται σέ δύο σημεία: α) Στήν κινητοποίηση ενός οικονομικού μηχανισμού πού έκτελεί συνεχώς τά ύποσυστήματα ορθολογικής δραστηριότητας (έργασίας) 2) στήν έξέλιξη μιάς οικονομικής νομιμοποίησης πού έπιτρέπει στό σύστημα κυριαρχίας νά προσαρμόζεται στίς καινούριες άνάγκες ορθολογικότητας εν έξέλιξει τών ύποσυστημάτων. Πρόκειται για τή διαδικασία προσαρμολής πού ο Μάξ Βέμπερ όρίζει ως "ορθολογικοποίηση" ⁵⁸.

Κατά τόν Χάμπερμας, τό τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα αρχίζουν δύο όριακές διαδικασίες α) ή παρέμβαση του κράτους, πού προσπαθεί νά διασφαλίσει τή σταθερότητα του συστήματος και β) ή άλληλεξάρτηση τής έρευνας και τής τεχνικής, πού μετατρέπει τήν έπιστήμη στήν πιο σημαντική παραγωγική δύναμη. Τό γεγονός αυτό άλλάζει τήν κλασική σχέση έργασίας - άλληλεπίδρασης, θεσμών - ύποσυστημάτων έργασίας, σέ σχέση μέ τό φιλελεύθερο καπιταλισμό. Ο Χάμπερμας πιστεύει ότι τό κλειδί για τήν άνάλυση αυτών τών μετασχηματισμών όφείλεται στό Μαρκούζε, έπισημαίνοντας ότι ή έπιστήμη και ή τεχνική, μέ τή σειρά τους, λειτουργούν ως νομιμοποιήσεις τής κυριαρχίας (λειτουργούν δηλαδή και ως ιδεολογία) ⁵⁹.

Ο Χάμπερμας αντικαθιστά τήν αντίθεση παραγωγικές δυνάμεις - παραγωγικές σχέσεις μέ τήν αντίθεση εργαλειακή - επικοινωνιακή δραστηριότητα. Η μιά ένδιαφέρεται για τήν κυριαρχία τής φύσης (άλλά και τών ανθρώπων) ενώ ή δεύτερη μόνο για τήν επικοινωνία χωρίς τήν έπιθυμία τής κυριαρχίας.

Η πρακτική συνέπεια απ' τή θεωρητική αυτή κατασκευή του Χάμπερμας είναι ή προσπάθεια νά θεμελωθεί μιά πολιτική θεωρία. Είναι δυνατό νά σκεφτούμε ένα μετασχηματισμό τής σύγχρονης κοινωνίας σέ μιά μορφή έλληνικής πόλεως, όπου τό ρόλο τών σκλάβων μπορεί νά παίξει ή αυτόματοποίηση. Αυτό μπορεί νά γίνει αν ή ανάπτυξη και ή έφαρμογή τής έπιστήμης και τής τεχνικής ύποταχτούν στό δημόσιο έλεγχο. Ο Χάμπερμας ύποστηρίζει ότι ό

Πρακτικός Λόγος μπορεί νά γίνει χαρακτηριστικό μιάς κοινωνίας και όχι μόνο του άπομονωμένου άτόμου (άντίθετα μέ τό Χορκχάμερ και τόν Άντόρνο τής «Διαλεκτικής του Διαφωτισμού». Άκόμα βλέπει (σέ αντίθεση μέ τόν Μαρκούζε) τό περιεχόμενο τής ούτοπίας σά δημιουργία μιάς ιδανικής κατάστασης δημοσίου διαλόγου όπου οι επικοινωνιακές διαστρεβλώσεις θά έχουν περιοριστεί ⁶⁰.

Η όπτική του Χάμπερμας προϋποθέτει μιά θεωρία τής επικοινωνιακής ικανότητας. Η πραγματική "ορθολογικοποίηση" τής άλληλεπίδρασης σημαίνει άπελευθέρωση από τς επικοινωνιακές διαστρεβλώσεις, προϋποθέτει μιά ιδανική κατάσταση όπου όλοι οι μετέχοντες θά είναι ίσοι όσον άφορά τή δυνατότητα νά μετάσχουν στον κοινωνικό διάλογο.

Ο Χάμπερμας πιστεύει ότι ή ιδέα μιάς μορφής κοινωνικής ζωής όπου ή άυτονομία και ή ύπευθυνότητα είναι δυνατές άντιστοιχεί στή δομή τής ίδιας τής γλώσσας. Η επικοινωνία στηρίζεται στήν άδιόρατη λειτουργία γλωσσικών κατασκευών (παιχνιδιών) πού στηρίζονται σ' ένα κοινό ύπόδαθρο.

Η ικανότητα τής γλώσσας νά λύσει τά παρουσιαζόμενα προβλήματα στήν έξέλιξη τους, προϋποθέτει τήν άποδοχή ότι οι άνθρωποι πού τή χρησιμοποιούν βρίσκονται όλοι σέ μιά "ιδανική γλωσσική κατάσταση". Αυτή ή "ιδανική γλωσσική κατάσταση" άντιστοιχεί σέ κείνη τήν επιδιωκόμενη "ορθολογικοποίηση" τής κοινωνικής πρακτικής, όπου όλοι οι μετέχοντες θά βρίσκονται σέ "ιδανική επικοινωνιακή κατάσταση".

Μ' αυτόν τόν τρόπο ο Χάμπερμας συνδέει τήν πολιτική θεωρία πού ξεκινά απ' τήν αντίθεση έργασίας-άλληλεπίδρασης, μέ τή θεωρητική συνέπεια αυτής τής αντίθεσης, δηλαδή τή θεωρία τής επικοινωνιακής ικανότητας.

Είναι άλήθεια ότι ή θεωρία του Χάμπερμας είναι βελτιωμένη σέ σχέση μέ τό "Μονοδιάστατο άνθρωπο", όσον άφορά τς άσυνέπειες και τά άλυτα διλήμματα του τελευταίου. Ο Χάμπερμας δίνει όρισμένα εργαλεία άνάλυσης πού είναι και θεμελιωμένα και χρήσιμα για τή μελέτη του ώριμου καπιταλισμού. Όστόσο, κατά τή γνώμη

μου, κάνει ένα θεωρητικό άλμα απ' τή διαπίστωση καί τήν έκθεση πρὸς τή λύση τῶν προβλημάτων. Ἡ ἔκθεση τῶν τάσεων τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καί ὁ ἰσομορφισμός γλώσσας καί πραγματικότητας δέν φαίνεται νά θεμελιώνουν ἀπόλυτα τή δυνατότητα μιᾶς πολιτικῆς λύσης τῶν συγχρόνων προβλημάτων (Ἀρχαία πόλις κ.λ.π.). Ἡ ἐργασία τοῦ Χάμπερμας σέ ἐξέλιξη ἀκόμα, συνδέεται μέ μιᾶ ἐκτενῆ κριτική τοῦ θετικισμοῦ (γνώση καί συμφέρον) καί προσπαθεῖ νά ἐμπλουτίσει τή Κριτική Θεωρία μέ μιᾶ ἄλλη κλασική γερμανική πνευματική παράδοση, τήν παράδοση τῆς Ἐρμηνευτικῆς.

56. Γ. Χάμπερμας: *Τεχνική καί Ἐπιστήμη σάν Ἰδεολογία*, Gallimard Παρίσι 1973, σελ. 11.

57. Γ. Χάμπερμας, δ. π. σελ. 21.

58. Γ. Χάμπερμας, δ. π. σελ. 32.

59. Γ. Χάμπερμας, δ. π. σελ. 36-37.

60. Δέξ Paul Comerton δ. π. σελ. 31.

Βασική Βιβλιογραφία γιά τή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης

(ὅπου ὑπάρχει ἑλληνική μετάφραση γράφεται ἡ ἑλληνική ἐκδοσὴ. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς ἀγγλικές καί γαλλικές ἐκδόσεις σέ σχέση μέ τίς γερμανικές).

Adorno Th., Horkheimer M.: «*Dialectic of Enlightenment*», Βοστώνη, 1973.

Adorno Th., *Negative dialectics*, Λονδίνο, 1973.

Adorno Th., *Minima Moralia*, Φραγκφούρτη 1951 (ὀρισμένα μεταφρασμένα κομμάτια δημοσιεύονται στό «Ἀλλοτριώση», Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1973).

Benjamin, «*Illumination*», Cape 1970.

Bloch Er, *Das Prinzip Hoffnung*, Βερολίνο 1954.

Μπραζίνσκι, «Ἰστορία τοῦ Μαρξισμού», Ἀθήνα 1976.

Κολλέτι Λ., «Ὁ Χέγκελ, ὁ Μάρξ καί ἡ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης» στό «Ὁ Μαρξισμός σήμερα», Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1973.

Comerton, P., Introduction στό *Critical Sociology: Selected Readings*, Penguin, Λονδίνο 1976.

Φρόμμ Ε., *Ἡ κρίση τῆς ψυχανάλυσης*, Μπουκουμάνης, Ἀθήνα 1975.

Goldman, L., *Reflections sur la pensée de H. Marcuse*, στό *Marxisme et sciences humaines*, Gallimard, Παρίσι, 1970.

Χάμπερμας, *Τεχνική καί Ἐπιστήμη σάν Ἰδεολογία*, Ἐκδόσεις '70, 1973.

Habermas J., *Knowledge and Human Interest*, Heinemann, Λονδίνο, 1972.

Horkheimer M., *Eclipse de la Raison*, Payot, Παρίσι, 1974.

Χορκχάμπερ Μ., *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἀστικής φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας*, Κάλβος 1973.

Horkheimer, M.: «*Theorie traditionelle*

et *Theorie critique*», Gallimard, Παρίσι, 1974.

Jay M.: *L' imagination dialectique*, Payot, Παρίσι, 1977.

Κόρς, Κ. *Μαρξισμός καί φιλοσοφία*, Ἐρασμος, Ἀθήνα, 1976.

Λούκατς, Γ.κ., *Ἰστορία καί ταξική συνείδηση*, Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1974.

Mari Intyre, *Μαρκοῦζε*, Μπουκουμάνης, Ἀθήνα 1975.

Μαρκοῦζε, Χ., *Μονοδιάστατος Ἀνθρώπος*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, 1974.

Μαρκοῦζε, Χ., *Ἔρως καί πολιτισμός*, Κάλβος, Ἀθήνα, 1970.

Μαρκοῦζε, Χ., *Ὁ Σοβιετικός Μαρξισμός*, Καστανιώτης, Ἀθήνα, 1975.

Μαρκοῦζε, Χ., *Φιλοσοφία καί κριτική θεωρία*, στό «*Φιλοσοφικά Δοκίμια*», Μπουκουμάνης, Ἀθήνα, 1970.

Newmann, F.: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*, Νέα Ἰόρκη, 1944.

Ὄφφε, Γ.κ.: «Τεχνική καί μονοδιάσταση», στό *Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μαρκοῦζε*, Πέλλα, Ἀθήνα, 1972.

Schmidt, Al.: *The Concept of Nature in Marx*, New Left Books, Λονδίνο, 1971.

Vincent, J. M.: *La Theorie Critique de l'École de Frankfurt*, Παρίσι, 1976.

Wellmer, A., *Critical Theory of Society*, Νέα Ἰόρκη 1971.

Πλήρης βιβλιογραφία γιά τὰ ἔργα τῆς Σχολῆς μέχρι τό 1950, ὑπάρχει στό βιβλίο τοῦ Μ. Jay, δ.π.

Γιά τίς νεότερες δημοσιεύσεις τῶν μελῶν τῆς σχολῆς δέξ στή συλλογή *Critical Sociology*, No 8.

Πλήρης βιβλιογραφία τῶν ἔργων τοῦ Μαρκοῦζε μέχρι τό 1967 θρίσκειται στό *The critical Spirit: Essays in Honor of H. Marcuse*, Boston, 1967, σ.σ. 427-433.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Ἐτιέν Μπαλιμπάρ, Γιά τή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου

Γκαλβάνο Ντέλα Βόλπε, Γιά τή διαλεκτική

Ἀντόνιο Λαμπριόλα, Ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας

Ἐθγκένι Πασουκάνις, Μαρξισμός καί Δίκαιο

Λούτσιο Κολέτι, Γιά τό νεαρό Μάρξ

Ἀγκνές Χέλερ, Ἐπανάσταση καί καθημερινή ζωή

Ἐθαλντ Ἰλένκο, Τεχνοκρατία καί ἀνθρώπινα ιδεώδη στό σοσιαλισμό.

Κάρελ Κόσικ, Ἡ διαλεκτική τοῦ συγκεκριμένου

Πρέντραγκ Βρανίτοκι, Ἰστορία τοῦ μαρξισμοῦ

Κάρλ Κόρς, Κάρλ Μάρξ

Βόλφγκανγκ Ἄμπεντροτ, Κοινωνική ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐργατικοῦ κινήματος

Τζιουζέπε Φιάρι, Ἀντόνιο Γκράμσι, ἡ ζωή ἐνός ἐπαναστάτη

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Λοῦι Ἀραγκόν, Οἱ καμπάνες τῆς Μπάλ

Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι, Ἐρωτικά γράμματα στή Λίλια Μπρίκ

Ναταλία Μπαράνσκαγια, Ἐπτὰ ἡμέρες μιᾶς γυναίκας.

Τζών Γουαίην, Ἀπόφοιτος μέ μέτριο βαθμό

Τσέζαρε Παβέζε, Ἐνα ὥραϊο καλοκαίρι

Μπέρτολτ Μπρέχτ, Τό ρομάντσο τῆς πεντάρας

Μάξ Φόν ντέρ Γκρύν, Φωτιά καί ἀντιφέγγισμα

Μπράνιμιρ Στσεπάνοβιτς, Στόμα γεμάτο χῶμα

Προσπέρ Μεριμέ, Χρονικό τῆς Βασιλείας τοῦ Καρόλου ΙΧ

Μάρκ Τουαίν, Οἱ περιπέτειες τοῦ Χάκλμπερυ Φίν

Γκέορκη Βελίτσκοφ, Ἀπλά θαύματα